

UOT 94(479.24)

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV: TARİXƏ BAXIŞ
(*Abbasqulu ağa Bakıxanovun 225 illik yubileyi münasibətilə*)

Naibə Əhmədağa qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba_66@mail.ru

Açar sözlər: *tarixşünaslıq, şərq dillərinin bilicisi, Gülüstani-İrəm, vətənpərvər maarifçi, çarizm*

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri A.Bakıxanov Azərbaycan xalqının müqəddaratını rus xalqının müqəddəratı ilə bağlamağa çalışan tərəqqipərvər adamların ideya rəhbəri idi. O, rus xalqının və onun dahi nümayəndələrinin yaratdığı mədəniyyətin köməyi ilə Azərbaycanın inkişaf etməsi və maariflənməsi üçün düzgün yol göstərmişdir. A.Bakıxanov Rusiyanın o zamankı qabaqcıl adamları olan Puşkun, Qriboyedov və Bestujev-Marlinskinin həmçinin Qafqaza sürgün edilən bir sıra dekabristlərin ən yaxşı dostu və tərəfdarı idi. O, tarixçi, filosof, şair, nasir, astronom, coğrafiyaşünas və müəllim idi. Onun əsas məqsədi öz xalqını maarifləndirmək, Azərbaycanda geriliyi və cəhaləti aradan qaldırmaq idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, xanlıq dövründə Azərbaycanda ictimai həyatın durğun olmasının səbəbi ölkənin geri qalmasının nəticəsi idi.

АББАСГУЛУ АГА БАКИХАНОВ: ОБЗОР ИСТОРИИ
(*К 225-летию со дня рождения Аббасгулу ага Бакиханова*)

Наиба Ахмедова

Ключевые слова: *историография, знаток восточных языков, Гюлистаны – Ирем, патриотический просветитель, царизм*

В первой половине XIX в. А. Бакиханов, один из ведущих представителей Азербайджана, был лидером прогрессивного народа, который пытался покорить народ Азербайджана с предубеждением русского народа. Он проложил правильный путь развития и огромного развития Азербайджана через культуру русского народа и его великих

представителей. А.Бакиханов был лучшим другом и сторонником выдающихся людей России, таких как Пушкин, Грибоедов, Бестуев-Марлинский, а также ряда декабристов, депортированных на Кавказ. Он был историком, философом, поэтом и проституткой, астрономом, географом и учителем. Его главная цель состояла в том, чтобы обучить его людей, чтобы устранить напряженность и невежество в Азербайджане. Он хорошо понимал, что причина стагнации общественной жизни в Азербайджане во время ханства была результатом отступления страны.

ABBASGULU AGA BAKIKHANOV: REVIEW OF HISTORY

(To the 225th anniversary of the birth of Abbasgulu aga Bakikhanov)

Naiba Ahmedova

Keywords: *historiography, expert on oriental languages, Gulustani-Iram, patriotic enlightener, tsarizm*

In the first half of the 19th century, a. bakikhanov, one of the leading representatives of Azerbaijan, was the leader of the progressive people who tried to conquer the people of Azerbaijan with the bias of the Russian people. He laid the right path of development and the tremendous development of Azerbaijan through the culture of the Russian people and its great representatives. A. Bakikhanov was the best friend and supporter of the outstanding people of Russia, such as Pushkin, Griboedov, Bestuyev-Marlinsky, as well as a number of Decembrists, who were deported to the Caucasus. He was a historian, philosopher, poet and prostitute, astronomer, geographer and teacher. His main goal was to educate his people in order to eliminate tensions and ignorance in Azerbaijan. He understood that the reason for the stagnation of public life in Azerbaijan during the Khanate's period was the result of the country's retreat.

XIX əsrin birinci yarısında yaşamış görkəmli Azərbaycan tarixçisi, maarifpərvəri, yazıçısı və şairi, Azərbaycan və Dağıstan tarixinə dair ilk əsaslı tədqiqat əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi) olmuşdur.

A.Bakıxanov 1794-cü ildə Bakı xanlığının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. O, Bakı və Quba xanlarının nəslindəndir, 1802-ci ildə onun atası öz ailəsi ilə birlikdə Bakını tərk edib Qubaya köçmüşdür. Bakıxanov həmin şəhəri özünün ikinci vətəni hesab edirdi. A.Bakıxanov Qubada yaşadığı uzun illər ərzində fars və ərəb dillərini, Şərqi ədəbiyyatı və fəlsəfəsini öyrənirdi.

1819-cu ildə Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolov Bakıxanovu Tiflisə dəvət etmiş və şərq dilləri tərcüməçisi vəzifəsinə təyin etmişdi. Tiflisdə olduğu zaman Zaqafqaziya xalqları və rus xalqı mədəniyyətinin bir sıra görkəmli nümayəndələri ilə əlaqə saxlayan Bakıxanov rus dilini mükəmməl öyrənir, rus ədəbiyyatı və tərcümə olunan Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə müntəzəm surətdə tanış olur və qabaqcıl ictimai fikrin ideyaları ilə yaxınlaşır. Rus yazıçısı dekabrist A.A.Bestujev – Marlinski A.Bakıxanovun “olduqca savadlı, öz alimliyi ilə məşhur” bir adam olduğunu göstərmişdi [2, s.131]. Bakıxanov rus ədəbiyyatının mütərəqqi əhəmiyyətini dərindən başa düşmüş və onun öyrənilməsinə səs vermişdi.

Azərbaycan və bütün Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi tərəfdarı olan A.Bakıxanov Rusiya hərbi – diplomatik xidmətində olduğu zaman 1826-1829-cu illərdə İran və Türkiyə ilə müharibələrdə və Türkmənçayda Rusiya və İran arasındakı sülh danışıqlarında iştirak etmişdi. Həmin dövrdə Bakıxanov Qafqazda baş komandanın qərargahı yanında Yaxın Şərqlə diplomatik əlaqələr şöbəsinin müdiri olan böyük rus yazıçısı A.S.Qriboyedovla xüsusən sıx əlaqə saxlayırdı. Qafqazda rus qoşunlarının baş generalı olan Paskeviç Rusiyanın xarici işlər naziri Nesselrodeyə yazdığı 30 noyabr 1833-cü il tarixli məktubunda bildirirdi: “Gürcüstana gəlib onun qabiliyyətini və nəcib keyfiyyətlərini görərək, onu tam etibarla diplomatik işlərdə saxlamaqda davam etdim. İran müharibəsində Abbasqulu ağanın xidmətindən mən xüsusilə razıyam: Onun İran dilini mükəmməl bilməsi və yorulmaq bilməyən fəaliyyəti çox faydalı oldu. İran sarayı ilə bütün yazışma demək olar onun vasitəsilə aparılırdı və beləliklə bizim İran ilə bütün münasibətimiz və İran siyasətimizin bütün gedişi ona məlum olmuşdur” [2, s.50]. A.Bakıxanov hərbi əməliyyatda və diplomatik danışıqlarda iştirak etdiyinə görə dəfələrlə ordenlərlə təltif edilmişdi. Bir qədər sonra ona polkovnik rütbəsi verilmişdi.

20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində, A.Bakıxanov Tiflisdə qulluq etdiyi illərdə M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, erməni alimi və yazıçısı X.Abovyan, gürcü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Q.Orbeliani, A.Çavçavadze, N.Baratişvili, rus şairi Y.Polonski, polyak şairi T.Lado- Zablotski, fransız səyyahı qraf Suzane, alman alimi Karl Kox və başqaları ilə dostluq edirdi. A.Bakıxanovun maarifçilik baxışları həmin dövrdə daha da inkişaf etmişdi. Onun elmi yaradıcılığı xronikaçı tarixçilərin əsərlərindən xeyli fərqlənirdi.

A.Bakıxanov 1833-cü ildə Rusiyaya səyahətə çıxmışdı. O, Moskvanı və Peterburqu gəzmiş, Ukraynada olmuş və görkəmli alim, şair və yazıçılarla, incəsənət xadimləri və dövlət məmurları ilə görüşmüşdü. Bakıxanov özünün yazdığı kimi, həmin görüşlər onun təcrübə və biliyini zənginləşdirirdi. Bakıxanovun hələ Qafqazda ikən tanış olduğu A.Puşkinlə görüşləri ona xüsusilə böyük təsir bağışlamışdı.

A.Bakixanov Peterburqda böyük şairin ailəsi ilə tanış olmuşdu, Puşkinin evində böyük təntənə ilə qəbul edilmişdi. Bu münasibətlə şairin atası öz qızı O.S.Pavlişşevaya yazmışdı: "...Yaxın günlərdə Aleksandr bizə Abbas ağanı təqdim etdi.. Abbas əvvəlcə ona heyran olan Aleksandrın yanına gəlmişdi. Bu Şərq oğlu doğrudan da çox maraqlı şəxsiyyətdir. Tam mənasilə təmiz fransız dilində maraqlı söhbəti, incə davranışı, Asiya və Avropaya səyahəti haqqında canlı söhbətləri, onun poeziya ilə dolu romantik macərlərini təsvir etməsi, iştirak etdiyi kampaniyalar haqqındakı danışığı – bütün bunlar bizə çox xoş təsir bağışladı" [5, s.293].

A.Bakixanov altı ay Varşavadə yaşamış və burada Azərbaycan yazıçısı İsmayılbəy Qutqaşını, gürcü dramaturqu Georgi Eristavi və O.S.Pavlişşeva ilə görüşmüşdü. Bakixanov yalnız 1834-cü ildə vətənə qayıtmışdı.

Bundan az sonra Bakixanov istefaya çıxmış və Qubada sakin olmuşdu. Həmin dövrdə Bakixanovun dünyagörüşündə yeni dəyişikliklər baş vermişdi. Azərbaycandakı müstəmləkə əsarəti və çar məmurlarının özbaşınalığı Bakixanovun hiddətinə səbəb olmuşdu. 1837-ci ildə Quba əyalətində üsyan başlandıqdan az sonra Bakixanov Qubadan Tiflisə çağırılmış və orada çar hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərini pisləmişdi. Hərbi nazir qraf Çernışovun I Nikolaya göndərdiyi raportunda deyilirdi ki, "Abbasqulu Tiflisə gələrək və bir çox bədxah adamlarla birləşərək, yerli rəislərdən narazı olduğunu açıqca bildirir və Quba əhvalatına dair yerli rəislərin hərəkətlərini pisləyirdi". Quba kəndlilərinin üsyanı yatırıldıqdan sonra çar hakimiyyət orqanları Qubaya qayıtmağı və üsyanın təşəbbüskarlarını və fəal iştirakçıları aşkara çıxarıb cəzalandırmaqda yardım etməyi Bakixanova təklif etdilər. Lakin Bakixanov bu təklifdən imtina etdi. O, 1838-ci ilin oktybarında təqdim etdiyi izahat məktubunda bir neçə dəfə göstərmişdi ki, Quba kəndlilərinin üsyanına səbəb çar məmurlarının aldıqları hədsiz vergi və rüsumlar olmuşdur [4, s.123-127].

A.Bakixanov çarizmin Azərbaycanda qoyduğu qaydaları Azərbaycan feodallarının sinfi mövqelərinə uyğun surətdə tənqid edirdi. Təsədüfi deyildir ki, 40-cı illərin əvvəllərindəki islahatdan Bakixanov xüsusilə bərk narazı idi və bunu Azərbaycan xanları, bəyləri və ağalarının silki hüquqlarının sıxışdırılması kimi qələmə verirdi. Qafqaz komitəsinin hazırlanması, çağırılması və onun işində Bakı və Quba qəzaları "ali müsəlman silkinin" nümayəndəsi olmaq etibarilə iştirak edən Bakixanov həmin dövrdə mütləqiyyətin yeritdiyi siyasətə qarşı dəfələrlə çıxış etmişdi. Çar hakimiyyət orqanları Bakixanovu müxalifətçi əhval-ruhiyyəli adam hesab etməyə başlamışdılar.

1846-cı ildə A.Bakixanov Məkkəyə səyahət etmişdi. Geri qayıdarkən yolda xəstələnmiş və 1847-ci ilin fevralında Vadii-Fatimədə (Məkkə və Mədinə arasında) vəfat etmiş və buradaca dəfn edilmişdi.

1841-ci ildə A.Bakixanov Azərbaycanda tarixinə dair "Gülüstanı – İrəm" [3] əsərini işləyib başa çatdırmışdı. XIX əsrdə Azərbaycanda yerli tarixçilər və

salnaməçilərin bütöv bir nəslə yetişmiş və onlardan hər biri Vətən tarixşünaslığının inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Lakin təkzibolunmaz həqiqətdir ki, XIX əsrin I yarısında Azərbaycan tarixi üzrə ən mükəmməl əsəri Abbasqulu ağa Bakıxanov yazmışdır. O, Azərbaycan tarixşünaslığına yeni nəfəs gətirmiş, Avropa və Rusiya tarixşünaslığının o zamankı ənənələrindən bacarıqla bəhrələ-nərək tarixşünaslıqda zəngin qaynaqlara, mötəbər mənbələrə əsaslanan, yeni tarixnəvislik məktəbinin bünövrəsini qoymuşdur [1, s.58]. Akademik Z.M.Bünyadov “Gülüstani-İrəm” əsərinin 1991-ci il nəşrinin ön sözündə yazırdı ki, XIX əsrin I yarısının görkəmli tarixçisi, filoloqu, şairi, filosofu və ensiklopediyaçı alimi Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”i (Azərbaycan tarixşünaslığında) akademik planlı ilk monoqrafik tədqiqatdır.

A.Bakıxanovun dünyagörüşünün, o cümlədən də elmi dünyagörüşünün zənginləşib formalaşmasında həyatının Tiflis dövrü böyük rol oynamışdır. Qafqazdakı rus qoşunları baş komandanın dəftərxanasında çalışan, bir çox Şərq dillərini mükəmməl bilən A.Bakıxanov hələ rus-qacar, rus-osmanlı, mühari-bələrinin gedişində rusların işğal etdikləri müsəlman şəhərlərində ələ keçirilmiş məscid, məqbərə kitabxanalarının, o cümlədən Batumun Cümə məscidinin kitabxanasının, Ərdəbildəki çox məşhur Şeyx Səfi kitabxanasının siyahılarını tərtib edərkən Şərq və Qərb qaynaqları ilə tanış olmuş, həmin məxəzlərdən dürüldü-dürüldü məlumatlar əxz etmişdir [1, s.58]. Fəaliyyətinin Tiflis dövründə Qafqaz adminstrasiyasının hərbi və siyasi xadimləri, Tiflisə baş çəkən Avropa səyyahları və elm adamları ilə görüşlər, Qafqaz, Ön Asiya və Avropa ölkələrinə səyahətlər bu istedadlı şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. A.Bakıxanov özü də yazırdı ki, dövlət xadimləri, elmi və sənəti ilə məşhur olan adamlardan bütün görüb-əşitdiklərindən fayda götürməyə çalışmış, ən sonda isə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xalqın rifahı ancaq elmdədir.

Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin yekdil fikrincə, onun elmi yaradıcılığının zirvəsi “Gülüstani-İrəm”dir. XIX əsrin I yarısında Rusiyanın hərbi-siyasi xadimləri yanında ciddi nüfuza malik olan, görkəmli tədqiqatçı İ.Yenikolopovun fikrincə A.S.Qriboyedovun Şərq üzrə müəllimlərindən olan A.Bakıxanov bu əsəri yaratmazdan öncə tədqiq edilən bölgə üzrə materialları külli miqdarda müxtəlif dilli qədim və orta əsr qaynaqlarından istifadə etmiş, çoxsaylı sinxron tədqiqatlarla tanış olmuşdur. Akademik Z.M.Bünyadov yazırdı ki, bu da Bakıxanovun dövrü üçün elmdə igidlik idi, çünki ona qədər heç bir şərq tədqiqatçısı belə erudisiyaya malik deyildi [1, s.59].

H.Həsənov yazır: Cənubi Qafqazın şərq hissəsində məskunlaşmış xalqların tarixinə aid olan “Gülüstani-İrəm” ilk məxəzlər əsasında müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatın nəticəsində yazılmışdır. Müəllif özü dövlət başçısına və müasirlərinə yazdığı müraciətnamələrində əsər haqqında “Mənim uzun illər zəhmətimin məhsuludur”, - deyə qeyd edirdi. Müəllif bu əsərini yazarkən dəfələrlə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, tarixi

abidələrdən, qədim faktlardan, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, milli əfsanələrdən, dini kitablardan, yaşlı insanların nağıl və rəvayətlərindən, səyyahların səyahətnamələrindən, gürcü və ləzgi salnamələrindən, digər şərq mənbələrindən, qədim yunan, Roma, Azərbaycan, erməni və rus alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir [1, s.60].

“Gülüstani-İrəm” əsəri Azərbaycan və Dağıstan tarixinin ən qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrünün icmalından ibarətdir. Kitab fars dilində yazılmış, sonra isə görkəmli polyak şairi və mütəfəkkiri T.Lado-Zablotskinin köməyi ilə rus dilinə tərcümə edilmişdir.

A.Bakıxanov çox zəhmətlə tədqiqat işi apararaq, Azərbaycanın keçmişinə dair tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, səyyahların əsərlərində və digər materiallarda pərakəndə halda olan çoxlu məlumat toplamışdı. Bakıxanov antik və Şərq dillərində olan hədsiz mənbələrdən istifadə etmiş, Herodot, Strabon, Plutarx, Ammian Marselli, Təbəri, Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini və bir çox digər tarixçilərin əsərini öyrənmişdi. Bakıxanov hələ 1828-ci ildə Cənubi Azərbaycanda olarkən, Ərdəbildə rus komandanlığının əlinə keçən zəngin Şərq əlyazmaları kitabxanasını tədqiq etməklə məşğul olmuşdu. Bu kitabxana sonralar Tiflisə köçürülmüş və burada Bakıxanov Qriboyedovla birlikdə həmin əlyazmaları ilə tanış olmaqda davam etmiş və onların kataloqunu tərtib etmişdi. Bakıxanovun bu qiymətli elmi işi “Tiflisskiye vedomosti”nin səhifələrində işıqlandırılmış və alimin həm də “Dərbəndnanə” əsərinin rus dilinə tərcüməsi üzərində işlədiyi qeyd olunmuşdu. Bakıxanovun şəxsi kitabxanası da Şərq əlyazmaları cəhətdən çox zəngin idi. Böyük rus şərqşünası İ.Berezin göstərirdi ki, həmin kitabxanada onun 253 qiymətli əlyazması vardı. Şərq tarixinə dair əlyazması halında olan mənbələri öyrənməsi Bakıxanova “Gülüstani – İrəm” üzərində işləməkdə çox böyük kömək etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif Azərbaycan və Dağıstanın uzaq keçmişini haqqında məlumat əxz etdiyi mənbələrə tənqidi yanaşırdı. Məsələn, həmin ölkələr haqqında antik və şərq müəlliflərinin verdikləri məlumatı A.Bakıxanov qeyri-qənaətbəxş hesab edirdi. O, maddi və mənəvi mədəniyyət, dil, toponimika abidələrinin kompleksli surətdə tədqiq edilməsinin zəruri olduğunu təkidlə qeyd edirdi. Bakıxanov yazırdı: “Əgər bu ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır” [3, s.29].

A.Bakıxanov erməni tarixçilərinin əsərlərindən və gürcü mənbələrindən də istifadə edirdi. Görünür, A.Bakıxanov Moisey Xorenskinin V əsrdə yazılmış “Ermənistan tarixi ” kitabına və erməni tarixçisi Çamçyanın qələmindən çıxan və 1785-1787-ci illərdə Venesiyada nəşr edilən üç cildlik Ermənistan tarixinə də bələd imiş. Belə fərz edilir ki, Bakıxanov erməni mənbələrindən öz dostu X.Abovyanın köməyi ilə istifadə etmişdir [8, s.195-199].

A.Bakıxanov rus tarixşünaslığına, o cümlədən Karamzinin “İstoriya qosudarstva Rossiyskoqo” əsərinə də bələd idi. O, Qərbi Avropa alimlərinin bəzi əsərlərindən də istifadə etmişdi.

A.Bakıxanovun özünün yazdığı kimi, “Gülüstani – İrəm”... uzun illər davam edən məşəqqətli zəhmətin ... barı” idi. Əsərdə bir sıra orijinal fikirlər vardır. Bakıxanov Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin bəzi mühüm problem məsələlərini irəli sürüb həll etməyə çalışmışdı.

A.Bakıxanovun öz əsərinə yazdığı girişdə Şirvan və Dağıstanın təsviri, həmin ölkələrin əhalisinin mənşəyi və dilləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Bakıxanov burada yaşamış əhalinin yerli mənşəyini götürür, sonralar Azərbaycan və Dağıstan ərazisində meydana çıxan dövlətlərin sələfi olmaq etibarilə Qafqaz Albaniyası və Alban dövlətinin tarixinə qısaca toxunur. Bakıxanovun Şirvan və Dağıstanın qədim toponimikası haqqında verdiyi məlumatın da böyük elmi əhəmiyyəti vardır. A.Bakıxanov əsərini müqəddimə ilə başlayır. O, yığcam, lakin dolğun məzmunlu müqəddimədə tarix elminə qısa bir tərif verir, onu cəmiyyət və xalq üçün ən faydalı elmlərdən sayır. Tarixə çox ciddi elmi tələblər nöqtəyi-nəzərindən yanaşan müəllif bəşəriyyətin keçmiş həyatını təcrübə adlandırır, həyatı yaxşı qurmaq üçün bu təcrübədən istifadə etməyi lazım bilir. Əsərin müqəddiməsində Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri, qədim yunan, erməni, ərəb və rus mənbələrinə istinad edilərək bu ölkələrin xalqlarının mənşəyi, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir. A.Bakıxanov tədqiq etdiyi bölgədə yaşayan xalqların tarixini mühüm tarixi hadisələrə görə 5 dövrə ayırmış və buna əsasən əsərini 5 fəslə bölmüşdür:

1.İslam dini və ilk islam dövlətinin zühurundan ərəb qoşunlarının bölgəyə gəlməsinə qədər Şirvan və Dağıstan ölkələrində baş verən qədim hadisələr.

2. Ərəb ordusunun Azərbaycana gəlməsindən başlayaraq monqolların istilasına qədər olan dövr.

3.Monqol istilasından Səfəvilərin meydana çıxmasına qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü.

4.Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər olan dövr.

5.Nadir şahın vəfatından “Gülüstani” adlı yerdə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müqaviləsinə qədər.

A.Bakıxanov əsərin birinci fəslində “Tarixi-Təbəri”, “Tarixə-qozidə”, “Nizam-üt-təvarix”, “Kitabi-məsəlik-ül məmalik”, “Xəritət-ül-əcaib” və.s kimi qədim Şərqi və başqa mənbələrə istinadən Nuhun tufanı, onun övladları, Yasəf, Ham və Şam nəsiləri, Yəcuc və Məcuc, skiflər, massagetlər, xəzərlər, Sasani hökmdarlarının Azərbaycandakı hakimiyyəti və.s haqqında yarımelmi, yarıməfsanəvi məlumat verir [1, s.61].

Müəllif həmçinin birinci fəsildə antik və Şərqi mənbələrinə əsaslanaraq, Şirvan və Dağıstan tarixinin ərəb işğalınadək olan dövrünü işıqlandırır. Kitabda

həmin ölkələrin xalqları və onların qonşuları haqqında, Sasani işğalçılarının hökmranlığı haqqındakı tarixi məlumatlar xalq dastanı materiallarına, habelə Tövratdan və Qurandan götürülmüş əfsanəvi məlumatlara qatışır.

A.Bakixanov birinci fəslin yarım bölməsini “Qədim rəvayətlər” adlandırmışdır. Bundan sonra müəllif Şirvan və Azərbaycanın qədim şəhərləri haqqındakı məlumatlara toxunur. Sonra kitabda Makedoniyalı İskəndərin Şərqdəki işğallarından, albanlardan və onların istiqlalı uğrunda apardıqları mübarizədən, Dərbənd rayonunda müdafiə istehkamlarının tikilməsindən bəhs edilir.

Kitabın birinci fəslində Zaqafqaziya xalqlarına A.Bakixanovun bəslədiyi rəğbət və məhəbbət özünü göstərir. O, Zaqafqaziya soyulan alanlara qarşı Ermənistanın apardığı müharibələrdən bəhs edən “Artaşes və Artabazd” adlı erməni dastanının məzmununu nağılın əsasına daxil edir. Bu dastanın tarixi mənbə olmamasına baxmayaraq, Bakixanovun Azərbaycan və Dağıstana qonşu olan xalqların tarixini göstərən məlumatın tarixi tədqiqat əsərinə daxil etməsi son dərəcə maraqlıdır.

A.Bakixanovun əsərinin ikinci fəslində Azərbaycan və Dağıstanın ərəb xəlifəliyi tərəfindən işğal edilməsi, xəlifəliyin bu ölkələrdəki əsarəti təsvir edilir. Bu və digər fəsilərdə Bakixanov Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsinin işıqlandırılmasına xüsusi yer verir, Babək üsyanının olduqca tarixi əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edir. Son dərəcə maraqlıdır ki, A.Bakixanov “Azərbaycan” sözünün mənşəyi ilə Babək adı arasında əlaqə olduğunu ehtimal edir. A.Bakixanov “Gülüstani-İrəm” də məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin “Riyazüs-səyahə” əsərinə əsaslanaraq Azərbaycan sözünü Babəkin adı ilə əlaqələndirir [1, s.61].

Bakixanov yazır : “Ehtimala görə, Azərbaycan sözü Azər–Babəkan sözünün ərəbləşdirilmiş şəklidir. Azərbaycan bunun və ya başqa bir Babəkin adından alınmışdır. Bu da qədim fars dilində atəşgah mənasındadır” [3, s.61].

Əsərin ikinci fəslində Azərbaycan və Dağıstan ölkələrinin ərəb işğalçıları tərəfindən istila olunması, ümumiyyətlə, ərəblərin bu ölkələrdəki hakimiyyəti dövrünün tarixinə həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə ərəb xəlifələrinin buraya göndərdikləri hakimlər, ərəb-xəzər müharibələri, xarici işğalçılara qarşı Babəkin mübarizəsi, onun Samirədə vəhşiliklə edam olunması haqqında məlumat vardır. Xürrəmilər hərəkatı, Babək üsyanı haqqında verilən məlumat bir qədər müxtəasdır [1, s.61].

A.Bakixanov Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının öz istiqlalı və azadlığı uğrunda mübarizəsini bir vətənpərvər alim kimi təsvir edir. O, vətən müdafiəçilərinin göstərdikləri rəşadətə heyran qaldığını əsla gizlətmir. Bakixanov öz vətənini, xalqını sevir və onunla fəxr edirdi. Heç də təsadüfi deyildi ki, o, deyirdi: “Əslimin bu ölkədən olması ilə fəxr edirəm” [2, s.58]. Müəllif həmin fəsildə digər məsələlərlə yanaşı olaraq Dərbəndin VII-IX əsrlərdəki

tarixini ətraflı surətdə təsvir edir, IX-XII əsrlərdəki Şirvan dövlətindən yazır, rusların Azərbaycana yürüşləri haqqında məlumat verir.

Dağıstan əhalisinin icra etdiyi mükəlləfiyyətlər haqqında Bakıxanovun verdiyi məlumatlar da çox maraqlıdır. Bu məlumatlar Azərbaycanın şimal rayonlarında da əhalini əzən vergilər haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edir.

Müəllif səlcuqların Azərbaycandakı işğalları və Azərbaycan xalq kütlələrinin səlcuqlara qarşı mübarizəsini qısaca olaraq təsvir edir.

A. Bakıxanovun əsərinin üçüncü fəslı monqolların basqınından Səfəvilər dövlətinin yaradılmasınadək olan dövrdə Azərbaycan və Dağıstan tarixinə həsr edilmişdir. Bu fəsildə monqol işğalları təsvir edilir, Hülakülər, Şirvanşah – Kəsranilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri və digər dövlətlər haqqında qiymətli məlumatlar verilir. Fəsildə “Şirvanşahların səltənəti və nəşəbləri haqqında” xüsusi yarımbölmə verilir, burada Kəsranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Şirvan taxtındakı hökmranlıq ətraflı surətdə təsvir edilir, Dərbəndilər adlanan sülalənin hakimiyyət başına keçməsindən və s. danışılır. Bu fəsildə hülakülərin və teymurilərin hakimiyyəti dövrü işıqlandırılır və Şirvanşahlar səltənətinə dair tarixi məlumat verilir. Bu fəsildə Ağqoyunluların və Qaraqoyunluların mənşəyi, habelə görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi haqqında da maraqlı məlumatlar vardır.

Əsərin ən geniş hissəsi olan dördüncü fəsildə Səfəvilər dövlətinin tarixi, Şirvanda və Dağıstanda onun yeritdiyi siyasət işıqlandırılır. Müəllif türklərin Azərbaycana basqınlarından yazır, Səfəvilər dövləti ilə Sultan Türkiyəsi arasındakı müharibələrin tarixini təfəsilatı ilə təsvir edir. Bakıxanov həmin dövrdəki Şərq tarixşünaslığının ənənələrinə riayət edərək, I Şah Abbası idealizə edir. O, yazır ki, “Şah Abbas məmləkəti abad etmək və rəiyyətin asayişinə baxmaq işlərində bütün dünyaya məşhurdur. Qoymuş olduğu bir çox mülki və əsgəri qanunlar İran şahları üçün rəhbər olmuşdur” [3, s.127]. Bakıxanov sübut etməyə çalışır ki, Şah Abbas elmlərə və incəsənətə himayə etdiyindən “Böyük” ləqəbini qazanmağa layiq olmuşdu, o, “ədalət və müdriklik ideali” idi [3, s.127]. Bununla bərabər kitabda Şah Abbasın Azərbaycan torpağında apardığı müharibələrin burada törətdiyi dağıntılar və vəhşətlər haqqında heç bir şey deyilmir.

Əsərin ən böyük hissəsini təşkil edən dördüncü fəslı Səfəvi padşahlarının və onların dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəldilib möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamış Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövrünə həsr olunmuşdur. Müəllif “Fütuhati-Əmini”, “Tarixi-aləmarayi-Abbas”, Qolikovun “Böyük Pyotrun fəaliyyəti”, Ustryalovun “I Pyotrun səltənət tarixi” və s. rus, fars və osmanlı mənbələrindən istifadə edərək, I Şah İsmayıl, I Şah Abbas və Nadir şahın hərbi səfərləri, Rusiya və Osmanlı qoşunlarının Dağıstana və Azərbaycana hücumları, I Sultan Səlim Yavuzun

(1512-1520) qoşunları ilə I Şah İsmayılın (1501-1524) qoşunları arasında gedən məşhur Çaldıran döyüşü haqqında zəngin məlumat toplamışdır [1, s.62].

A.Bakıxanov XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Dağıstanın Xəzər sahili vilayətlərinin rus qoşunları tərəfindən tutulması ilə əlaqədar olan hadisələr üzərində ətraflı dayanır. Bakıxanov həmin hadisələrin tədqiqatçısı olan rus tarixçisi Qolikova istinad edərək, I Pyotrun 1722-ci il iyunun 15-də Həştərxandan Xəzər sahili vilayətlərin əhalisinə göndərdiyi intibahnamənin mətnini verir. Bakıxanov həmin dövrdə İranın hərbi-siyasi vəziyyətini əsasən düzgün təsvir edir. I Pyotrun Dağıstana və Azərbaycana yürüşündən ətraflı danışır. Kitabda Rusiya ilə İran arasındakı 1723-cü il Peterburq müqaviləsi, 1725-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan müahidənamə, göstərilən dövrdə həmin dövlətlər arasındakı diplomatik danışıqlar haqqında məlumat verilir.

A.Bakıxanov I Pyotrun fəaliyyətinə müsbət qiymət verərək, onu güclü iradə sahibi, müharibədə və dövlətin idarə işlərində məharəti olan müdrik hökmdar adlandırır. Kitabda deyilir: “Dəfələrlə Avropaya səyahət edərək, kamalat kəsb edib öz şəxsi istedadını artırırdı. O, mülki qanunları və əsgəri intizamını yeni üsul üzrə qurdu. Sülh və müharibə işlərinə fikir verməklə, Rusiyanın qüdrət və şövkətinin artırdı. Məşhur Şved kralını (XII Karlı) məğlub edərək... Peterburq şəhərini bina etdi” [3, s.141-142]. Bu xarakteristikada mübaliğə ünsürləri olsa da, Bakıxanov I Pyotrun fəaliyyətinin mühüm cəhətlərini qısa, lakin obrazlı surətdə göstərə bilmişdir.

A.Bakıxanov Nadir şaha da müsbət münasibət bəsləyir. O, Nadirin yüksəlməsi tarixindən, bu fəatehin Türkiyə ilə apardığı müharibələrdən ətraflı yazır. Ümumiyyətlə Nadir şahı idealizə edən Bakıxanov bununla belə qeyd edir ki, öz hökmranlığının son ilində “onun beyninə bədgümanlıq fikri və cürbəcür vəsvəşələr yol tapmışdı” [3, s.158]. Digər bir yerdə Nadir şahın hökmranlığının həmin dövrünü təsvir edərək Bakıxanov yazırdı: “Tərəfdarları ilə gözəl rəftarı tərک edərək, zülm və şiddət göstərməyə başladı. Fədakar əmirələr, xanlar və sədaqətli məmurlar səbəbsiz çək-çevirə salınırdılar, amansız cəlladların qılıncı ilə öldürülürdülər, iqtidarlarından artıq tələbat nəticəsində vergi toplayanların çubuğu altında can verirdilər... Nadir şahın abad etdiyi İran ölkəsi özünün zülmündən viranəliyə çevrildi” [3, s.158].

A.Bakıxanov Nadir şah dövlətinin dağılmasının Azərbaycan tarixi üçün mühüm nəticəsini Şirvanın tamamilə İrandan ayrılması və Azərbaycanda “hər bir diyarı müstəqil olaraq bir əmirin hökumət mərkəzinə” [3, s.158] çevrilən ayrı-ayrı xanlıqların meydana çıxmasında görürdü.

Gülüstani-İrəm”in beşinci və son fəslə 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən ta 1813-cü ildə Rusiya və Qacarlar arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsinə qədər olan 60 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Fikrimizcə, bu fəsil

“Gülüstani-İrəm”in ən orijinal hissəsidir. Xanlıqlar dövrünün işıqlandırılması nöqtəyi-nəzərindən beşinci fəslin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır [1, s.62].

Bu fəsil Azərbaycan xanlıqlarının XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixinə və XIX əsrin əvvəllərində onların Rusiyaya birləşdirilməsinə həsr edilmişdi. Müəllif hadisələrin təsvirini birinci Rusiya-İran müharibəsinin qurtarmasınadək, yəni 1813-cü ilədək çatdırır. Həmin fəsildə Azərbaycan xanlıqlarının meydana gəlməsi və onlar arasındakı feodal müharibələri haqqında zəngin tarixi material toplamış, həmin dövr Azərbaycanın Qubalı Fətəli xan, Şəkili Hacı Çələbi xan, Məhəmmədəsən xan və başqaları kimi dövlət xadimləri xarakterizə edilmişdir. Fəsildə XVIII əsrdə Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin gedişi haqqında məlumat verilir. Müəllif yazır: “Fətəli xan Qafqaz tarixində diqqətəlayiq sima olaraq öz əqli, səxavəti və təşəbbüskar xarakteri sayəsində yüksəlmişdi. Fətəli xan tədbirli, mərhəmətli, əzmində sabitqədəm, məmləkəti idarə etmək işlərində mahir bir adam idi. O, könülləri ələ almaq və düşməni aldatmaq kimi xüsusi bir məharətə malik idi” [3, s.176].

“Gülüstani-İrəm” əsərində qanıçici İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Zaqafqaziyaya basqını, rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü, XVIII əsrin son illərində Azərbaycan xanları arasında gedən daxili müharibələr təsvir edilir.

A.Bakıxanov Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi tarixi hadisələrini təsvir etdiyi zaman azərbaycanlıların rus ordusuna göstərdikləri yardım və kömək haqqındakı faktları qeydə alır. Fəsil Gülüstan sülh müqaviləsinin əsas maddələrinin göstərilməsi ilə qurtarır.

A.Bakıxanov əsərinin əvvəlki fəsillərində əsasən Şərq və Avropa alimlərinin əsərlərinə istinad edirsə, beşinci fəsildə o özünün aşkara çıxardığı və ondan əvvəl kimsə tərəfindən istifadə olunmayan tarixi sənədlərə əsaslanır. Bu cəhət isə Bakıxanovun əsərinin elmi qiymətini daha da artırır.

Əsərə müəllifin “Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdən yetişmiş təlifət sahibi və ya başqa bir məziyyətə malik şəxslərin tərcümeyi – halları haqqında” adlandırdığı nəticə əlavə edilmişdir. Burada müəllif Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələri olan Nizami, Xaqani, Əbül Ula, Məhsəti xanım və başqaları haqqında qısa məlumatlar verir. Beləliklə, bu nəticə əsərdə deyilənlərə yekun vurmayıb, ona sanki bir əlavəni təşkil edir ki, burada müəllif təkcə görkəmli Azərbaycan və Dağıstan şair və alimləri haqqında deyil, hətta onların əsərləri haqqında da qısaca məlumat verir.

Gülüstani-İrəm “Nəticə” adlı sonluqla bitir. Nəticə əsərə, sadəcə əlavədir. Burada Azərbaycanın məşhur alimi, yazıçı və şairləri haqqında da qısa məlumat verilir.

A.Bakıxanovun əsərində gətirilən konkret faktik material zəngin Azərbaycan mədəniyyətinin orijinallığını sübut edir. Bununla bərabər Bakıxanov

yadelli işğalçıların basqınlarının mədəniyyətin inkişafına nə dərəcədə ağır təsir etdiyini göstərir. Bakıxanov xalq içərisində özünü böyük elmi əsərlərin yaradılmasında göstərə biləcək qüvvələr yetişməkdə olduğunu tədricən hiss edirdi. O yazırdı: “Əgər bu ölkə əhalisinin təbii istedadını inkişaf etdirmək üçün lazım gələn asayış və tərbiyə üsulları yaradılsaydı, o zaman bunlar nə böyük tərəqqiyə nail olardılar! Çoxlu qoşunkeşlik və mütəmadi müharibələrin yaratdığı xarabalıqlara baxmayaraq, onlardan bir çoxu özünün elm və hünəri ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır” [3, s.204].

A.Bakıxanov “Gülüstani- İrəm”də tarixi prosesin işıqlandırılmasında idealist mövqedə qalaraq, əsərdə başlıca yeri siyasi tarix məsələlərinə verir, müəllif tarixi hadisələri işıqlandırarkən əsas etibarilə şahların, xanların və digər hakimlərin fəaliyyətini təsvir edir və xalq kütlələrinin rolunu açıb göstərmir. Əsərdə mühüm önəm verilmiş problemlərdən biri də demografiya, etnik tərkib, müxtəlif xalqların etnik mənşəyi məsələləridir.

Müəllif Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələlərini daim diqqətdə saxlamış, türk xalqının təşəkkülündə yaxından iştirak etmiş türk qövmləri və tayfalarının tarixinə dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Məsələn, o hunlar haqqında yazarkən qeyd edir ki, hun tayfası haman Gün adlanan tayfadır. Xəzər dənizinin qərb sahilində sakin imişlər. İndi məlum olmayan Varçan bunların ən böyük şəhəri olmuşdur [3, s.18].

Qədim türklərin tarixi məsələsinə böyük diqqət verən A.Bakıxanov alan tayfalarının massaget nəslindən olduğunu yazır, skiflərin cəsarətli qəbilələrdən ibarət olduğunu, sarmatların “skif gəncləri və Amazon qızlarının qarışmasından” meydana çıxdığını qeyd edir [1, s.62].

Qədim mənbələrdə adı çəkilən Alban şəhərini Dərbəndlə eyniləşdirən müəllif ulu babalarımızdan olan kaspilərin tarixinə ekskurs edərək yazır: “Qədim dövrlərdə Qaspi adlı tayfa dəniz kənarında və Kürün sağ sahilində sakin idi. Rumlular arasında bu dəniz həmin tayfanın adı ilə adlanmışdır. Sahilində olan vilayətlərlə nisbətdə, bu dəniz müsəlmanlar arasında Bəhri-Xəzər, Bəhri-Cürcan, Bəhri-Gilan və Bəhri-Şirvan adı ilə şöhrət tapmışdır”. Xalqın etnik tarixinə yaxından bələd olan müəllif türk tayfalarının Azərbaycanda yayılma arealına xüsusi diqqətlə yanaşaraq yazırdı: “Quba və Şirvanda Zəngənə, Xəlilli və Kəngərli, Şirvanda Qaramanlı, Təkəli, Şamlı və Çakərli, Qubada Ocallı, Ərşəli, Ustaclı və Qacar tayfaları, Quba, Dərbənd və Şirvanda Bayat qəbiləsi, Şəkidi və Şirvanda Qaraqoyunlu, Xələc və bir çox tayfalar vardır. Bunlar İran və Rum ölkələrində sakin olan tərəkəmə və sair elat kimi, türk tayfalarındandır” [3, s.25].

A.Bakıxanov: “Təbərindən tutmuş Azərbaycanın bütün vilayətlərində əhalinin dili türkcədir”, - deyərək bu dilin İranda və Dağıstanda da geniş yayıldığını bildirir [1, s.63].

Türkün ən qədim tarixini əfsanəvi Yafəsin böyük oğlu Türkün adı ilə bağlamaqla bəşər sivilizasiyanın beşiyi başında duran ən qədim xalqlardan olduğumuzu yazan A.Bakıxanov Bizans elçisinə cavab verərək türk xaqanın dili ilə fəxrlə deyir: “Siz o rumlular deyilsiniz ki, on dildə danışib hamısı ilə də insanları eyni dərəcədə aldadırsınız? Biz türkün, yalan və aldatmaq bilmərik” [1, s.63].

Kitabda orta əsrlərdəki Azərbaycan və Dağıstanın dövlət quruluşu, idarə forması məsələlərindən, ictimai – iqtisadi həyatından nisbətən az danışılır, orada sinfi mübarizə tarixi, demək olar, heç işıqlandırılmır.

Bütün bunlara baxmayaraq, o zamankı şəraitdə Bakıxanovun əsərinin meydana çıxması böyük elmi əhəmiyyətə malik idi, Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında yeni mərhələ demək idi. Bakıxanov özü kitabın əlyazmasına əlavə etdiyi müqəddimədə tarix elminin əhəmiyyəti haqqında belə yazırdı: “O (tarix elmi) bizi xalqların elmilik dərəcəsi və mənəviyyəti dərəcəsi ilə, ümumi yaşayış və siyasətin faydası ilə tanış edir, buna görə də onu ən yüksək mənəvi elmlərdən biri hesab etmək lazımdır. Tarix mürəbbidir və onun məktəbində bütün bəşər cinsi nümayəndələri onun dərslərindən istifadə edirlər. Yeni həyatverici olan bu elm qarşımızda minillik ölümləri dirildir. Səzsiz – hesabsız əsrlərin müxtəlif qəbilələri öz geyimləri, öz adətləri, düşmənçiliyi və dostluğu ilə onun tələbkar məhkəməsinə gəlir və hər biri öz fəaliyyətləri haqqında onun qarşısında hesabat verirlər. Cəmərdlik və qəbahətin əvəzini o nəsilə məhkəməsi qarşısında lazımınca çıxarır. O vəsiyyətləri gələcək nəsilə lazımi şəkildə və təfəsilatla çatdıran dilsiz bir natiqdır, o varlıq və yoxsulluğun, yüksəlmə və süqutun səbəblərini, həqiqət və səhvlərin nəticələrini izah edir. O gələcəyi keçmişin qiyafəsində bizə göstərir.

Keçmiş həyatını tarixin təsvir etdiyi xalq üçün tarixi öyrənmək xüsusilə əhəmiyyətlidir. Tarix həmin xalqı öz doğma torpağının keyfiyyətləri, orada yaşayan qəbilələrin xarakteri ilə tanış edərək, xalqların bütün münasibətlərinin nəticələrini aşkara çıxarır və bu münasibətlərin xeyrini, yaxud zərərini göstərir.

A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinə böyük rus şərqşünas alimləri akademik Brosse və akademik Dorn yüksək qiymət vermişdilər. Onlar həmin əsəri “elmi irəliyə doğru aparın” əsər adlandırmışdır. Brosse və Dornun əsər haqqındakı rəyində deyilirdi ki, Abbasqulu ağanın əsərində “Şərq mənbələrində indiyədək Avropa alimlərinə müəssər olmayan və artıq, əldə olan məlumatları xeyli tamamlayan çoxlu məlumat vardır, əsər müxtəlif coğrafi yerlər barəsində qiymətli məlumat verir və ən qədim zamanlardan başlayaraq yeni dövrdə Şirvan və Dağıstanın elə diqqətəlayiq icmalını verir ki, biz onu Qafqaz ölkəsi torpaqları təsvirinin olduqca faydalı və mühüm əlavəsi hesab edirik və müəllifin söylərinə qiymət verərək, ondan tamamilə razı qaldığımızı izhar etməyə bilmərik” [2, s.161-162].

Bu yüksək əhəmiyyətinə baxmayaraq, A.Bakixanovun əsəri mütləqiyyətin müstəmləkəçilik siyasəti mənafeyinə müvafiq olmadığından çar Rusiyasında nəşr edilməmişdi. Vaxtaşırı mətbuatda bu əsərdən yalnız ayrı-ayrı parçalar çap olunmuşdu [7].

A.Bakixanovun “Gülüstani–İrəm” əsəri ilk dəfə bütöv şəkildə 1926-cı ildə Sovet Azərbaycanında rus dilində və 1951-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

A.Bakixanovun elmi yaradıcılığı və xüsusi tarixə dair onun “Gülüstani–İrəm” kimi görkəmli əsəri Azərbaycan xalqının mədəniyyət xəzinəsinə daxil olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakixanov baxış müstəvisində. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 184 səh.
2. Ağayan P. A.Bakixanov. Bakı: 1948.
3. Bakixanov A. Gülüstani–İrəm. Bakı: 1951, 252 s.
4. Гусейнов Г.Н. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XX века, Баку: 1949.
5. Исторически Вестник. № 11-12, 1888.
6. «Qafqaz» qəzeti məcmuəsi, 1846. I hissə
7. «Русский инвалид» jurnalı, 4 iyun 1846.
8. Yerevanlı Ə.Y. Erməni – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. Yerevan: 1958.